

Ochrona prawna wybranych stanowisk kserotermicznych na
Górnym Śląsku i Jurze Krakowsko-Częstochowskiej i jej wpływ
na zmiany w koleopterofaunie *

Legal protection of selected xerothermic sites in Górny Śląsk and Jura
Krakowsko-Częstochowska and it's influence on the changes
in coleopterofauna

ANTONI KUŚKA

Katedra Nauk Biologicznych AWF, Katowice, ul. Raciborska 1

ABSTRACT: The author discusses causes and progress of the disappearance of xerothermic flora and entomofauna disappearance in nature reserves of Upper Silesia in the last fifty years. He also suggests various methods of protection, which aim to keep biodiversity and ecosystem diversity on the examined areas.

KEY WORDS: Nature reserve, Upper Silesia (Górny Śląsk), protection, *Coleoptera*, fauna.

*Gdy więc wszystkie sposoby ratunku upadły
Wśród serdecznych przyjaciół psy zająca zjadły
Ignacy KRASICKI – „Przyjaciele”*

Wprowadzenie w życie pierwszej po II wojnie światowej Ustawy o ochronie przyrody z dnia 7 kwietnia 1949 r. spowodowało gwałtowny przyrost zainteresowania przyrodą i inwentaryzacją walorów przyrodniczych Polski. Jedną z pierwszych pozycji, która stała się podstawowym zbiorem informacji o wartościowych obszarach przyrodniczych była praca dr. Stefana JAROSZA „Parki Narodowe i Rezerваты Przyrody” wydana w 1951 r., w której autor

* Druk pracy w 50% sfinansowany przez AWF w Katowicach.

zamieścił opisy dwóch zatwierdzonych i trzynastu projektowanych parków narodowych, oprócz tego kilkadziesiąt krótkich opisów „wszystkich ważniejszych rezerwatów przyrody, bez względu na ich stan formalno-prawny”. Z interesujących mnie obiektów wymienia Ojcowski Park Narodowy i rezerwat „Gipsowa Góra”.

O rezerwacie „Gipsowa Góra” JAROSZ (1951) pisze: „Wzgórze gipsowe, z rzadka porośnięte dębem i brzozą, z obfitymi zespołami roślin stepowych. Pow. 83,5 ha.” Powierzchnia tego obszaru proponowanego do ochrony obejmowała wszystkie nieużytki otaczające likwidowaną, głębinową kopalnię gipsu. Z tego terenu POLENTZ (1936) podał kserotermiczny gatunek chrząszcza ryjkowca – *Mecaspis alternans* (HERBST) (leg. H. NOWOTNY 8 IX 1932), a obecność wielu gatunków roślin kserotermicznych spowodowała duże zainteresowanie botaników niemieckich, którzy doprowadzili do utworzenia na tym terenie rezerwatu „Naturschutzgebiet Kalkberg bei Katscher” – Zarządzenie Prezydenta Opolskiego z dnia 30.03.1935 (BADORA i in. 2002). Po wojnie, w 1957 r. ponownie utworzono niewielki rezerwat o powierzchni 1,02 ha w postaci dwóch powierzchni położonych na sąsiadujących ze sobą zboczach. Pozostała część nieużytków przeszła pod zarząd Nadleśnictwa w Rudach Raciborskich, które zgodnie ze swoimi statutowymi zadaniami, zaczęło w 1980 r. zalesianie całego terenu, także bezpośrednio przylegającego do granic rezerwatu. Już w latach 60-tych oba zbocza zostały ogrodzone, co skutecznie chroniło je przed wypasem na nich bydła z pobliskiego Państwowego Gospodarstwa Rolnego. Ustawiono tablice objaśniające, co jednak nie zapobiegło zarastaniu górnej powierzchni przez krzewy, a potem drzewa robinii, a w części zachodniej także przez drzewa czereśni. W ostatnim dwudziestolecu doszły zwarte zarośla tarniny, coraz większe powierzchnie zajmuje barszcz Sosnowskiego, a na dodatek od zapadlisk wypełnionych wodą w kierunku rezerwatu rozszerza swój zasięg trzcina pospolita. Przez wiele lat wczesną wiosną dochodziło do wypalania rezerwatu. Osobiście stwierdziłem ten fakt w latach 1976, 1978 (Fot. 1.) i prawdopodobnie po raz ostatni w 1980 r. Od tego czasu zarastanie rezerwatu zostało gwałtownie przyspieszone (Fot. 2). W roku 2001, dzięki staraniom Stowarzyszenia Ochrony Ziemi Kietrzańskiej, dokonano w październiku pierwszego koszenia w rezerwacie, mającego na celu wstrzymanie ekspansji trzciny (BADURA i in. 2002). Pozytywnego skutku tego zabiegu nie zauważyłem. Spośród badanych przeze mnie chrząszczy „Gipsowej Góry”, głównie ryjkowców (KUŚKA 2001), nie stwierdzono w ostatnich latach kilku gatunków zdecydowanie kserotermicznych: wspomniany poprzednio *Mecaspis alternans*, *Exapion corniculatum* (DESBR.) – tylko 1 osobnik złowiony 18 V 1965 r., *Aizobius sedi* (GERM.), *Tropiphorus tomentosus* (MARSH.), *Centricnemus leucogrammus*

Fot. 1. Rezerwat „Gipsowa Góra” – mimo wypalenia w marcu 1978 r. murawa i entomofauna była bardzo bogata

Phot. 1. Gipsowa Góra nature reserve – despite wasteland burning in March 1978, the sward and entomofauna is very rich

Fot. 2. Rezerwat „Gipsowa Góra”, maj 2006 r., murawy zarastające barszczem Sosnowskiego, tarniną i różnymi gatunkami drzew

Phot. 2. Gipsowa Góra nature reserve, May 2006, sward which overgrows with hogweed (*Heracleum sosnowskyi*), blackthorn and various tree species.

(GERM.) odkryty w rezerwacie przez SZYMCZAKOWSKIEGO (1965) gdzie łowił go 29 V 1963 r. i ostatni raz licznie łowiony przez mnie VI 1995 r. To był ostatni rok obfitego występowania gatunków kserotermicznych. Dwa okazy *Paophilus afflatus* (BOH.), prawdopodobnie jedne z ostatnich, złowił Janusz GRZYWOCZ w 1998 r. Wyginał chyba także przedstawiciel *Cantharidae* – *Rhagonycha interposita* DAHLGR., który miał tu jedno z dwu stanowisk w Polsce i kózka *Agapanthia violacea* (FABR.). Poszukiwania tych gatunków w rezerwacie w latach 2005 i 2006 nie dały rezultatu. *Argoptochus quadrisignatus* (BACH) – odkryty w 1975 r. na zboczu kolejki do wywozu urobku gipsowego, w odległości około 500 m od granic rezerwatu obecnie żyje na trąganku pęcherzykowatym (*Astragalus cicer* L.) na śródpolnej drodze. Wkrótce droga zostanie zaorana, a jedyne na Śląsku stanowisko *A. quadrisignatus* ostatecznie zniknie. Już ćwierć wieku temu pisałem (KUŚKA 1981), że wczesnowiosenne wypalanie rezerwatu „Gipsowa Góra” nie powoduje zubożenia entomofauny i jest jedynym sposobem na wstrzymanie sukcesji krzewów i drzew. Teraz, kiedy mniejszy fragment rezerwatu (część zachodnia) całkowicie utracił florę i faunę kserotermiczną, w porozumieniu z Nadleśnictwem Rudy Raciborskie, należy wyciąć drzewa w obu częściach rezerwatu, usunąć je poza jego granice. Należy także w sposób kontrolowany dokonać wypalenia zbocza, wczesną wiosną, natychmiast po zejściu śniegów, w celu usunięcia grubej warstwy ściółki i opalenia obciętych pni robinii, głogów, wierzb, brzoź i innych drzew, które uniemożliwiają naturalne odnawianie się kserotermicznych roślin zielnych. Entomofauna zimująca w głębi gleby nie ulegnie zubożeniu, a wprost przeciwnie, poprawa warunków insolacji wpłynie pozytywnie na ich warunki życia. Samo wycinanie drzew robinii i innych prowadzi do ich regeneracji w postaci kilku nowych pędów wyrastających z odciętego pnia i dalszego zacienienia gleby. „Gipsowa Góra” to jedyne stanowisko w Polsce, u wylotu Bramy Morawskiej, o unikalnej florze i entomofaunie, będącej efektem gospodarki żarowej prowadzonej przez naszych przodków już kilka tysięcy lat temu, których stanowiska odkryto w najbliższej okolicy rezerwatu (KOZŁOWSKI 1964). Najbliższe wychodnie wapienia z kserotermiczną florą i fauną, ale nie tak bogatą, znajdują się ponad 50 km na południe w Štramберку i jeszcze dalej, w Hranicach na Morawach.

Drugi rezerwat z roślinnością i entomofauną kserotermiczną na Opolszczyźnie znajduje się w Ligocie Dolnej, w masywie Góry Św. Anny. Jest to skarpa wapienna, na której wierzcholinie przed II wojną światową znajdowało się lotnisko szybowcowe. Po wojnie MEDWECKA-KORNAŚ (1961) opisała stwierdzone tam zbiorowiska roślinne z rozchodnikiem białym i ligustrem zwyczajnym jako naturalne (co okazało się błędne) i zaproponowała piękną

nazwę dla rezerwatu „Kwiatkowa Góra”. Niestety szczelne ogrodzenie rezerwatu płotem z siatki drucianej, całkowite zaprzestanie użytkowania, wypasu czy wykaszania, doprowadziło do zarośnięcia skarpy ligustrem, głógiem, tarniną i szakłakiem. Próby ich wycinania ze zbocza skończyły się wzmożoną regeneracją i powstaniem jeszcze bardziej zwartej warstwy krzewów zacięniającej skutecznie glebę. Dodatkowo, w najbliższym otoczeniu na wierzcholinie, nasadzono w latach siedemdziesiątych sosnę czarną. Odkryty w latach siedemdziesiątych w rezerwacie len austriacki *Linum austriacum* L., po zacięnieniu znalazł właściwe warunki życia na zboczu odsłoniętym w czasie budowy autostrady. Zacięnienie spowodowało zanik wielu roślin światłolubnych i ich entomofauny, np., dziewann i licznych na nich ryjkowców z rodzaju *Cionus*: *C. thapsi* (FABR.), *C. nigritarsis* REITT. i *C. alauda* (HERBST). Dokładnie zbadana przez entomologów śląskich (BIELEWICZ 1966) fauna motyli, w opinii lepidopterologów stała się obecnie zdecydowanie uboższa.

I w tym przypadku ochrona konserwatorska spowodowała nieodwracalne zmiany i zanik wartości dla których oba rezerwaty zostały utworzone.

DUDZIAK, GUT i KRZYWOŃ (1956) o rezerwacie geologicznym „Góra Zborów” („Góra Berkowa”), leżącym w środkowej części Jury Krakowsko-Częstochowskiej pisali: „Zadaniem utworzonego rezerwatu jest przywrócenie Górze Berkowej dawnej piękności. Powoli las sosnowy zniknie, jego miejsce zajmą dawne lasy mieszane, a piękna roślinność murawowa i naskalna nie spaszana i nie niszczone przywróci ostańcom ich krasę.” Od 1963 roku regularnie odwiedzałem tereny ostańców skalnych w rejonie Podlesic i Rzędkowic, gdzie łączyłem przyjemność wspinania skalnego z odławianiem chrząszczy, głównie ryjkowców. Teren wokół ostańców w dużej mierze zajmowały pastwiska. Częste były płyty ziołorośli z czyścem (*Stachys recta* L.) i żyjącym na nim *Thamiocolus signatus* (GYLL.), a także *Mogulones austriacus* (BRIS.), *Ceutorhynchus unguicularis* THOMAS. i *Trachyphloeus alternans* (HERBST). Na piaskach, olbrzymie powierzchnie zajmowały macierzanki z kserotermicznymi pędrusiami: *Squamapion atomarium* (KIRBY), *S. obliivium* (SCHILSKY), *S. hoffmanni* (WAGNER) i niedawno opisanym *Squamapion mroczkowskii* WANAT, 1997. Od momentu wprowadzenia ochrony rezerwatowej zaniknął wypas bydła, rozpoczęto systematyczne zalesianie i rezerwat oraz jego okolice pokrywają 40–50 letnie suche i ubogie bory sosnowe, z gdzieniegdzie sterczącymi skałkami i zupełnie niewielkimi fragmentami buczyn i muraw naskalnych (Fot. 3). Dopiero od ubiegłego roku dyrekcja Parku Krajobrazowego Orlich Gniazd rozpoczęła odsłanianie niektórych skałek z resztkami interesującej flory naskalnej i murawowej na południe od formacji skalnej zwanej „Dziurki” w kierunku skałki „Kciuk”. Czy te zabiegi poprawią sytuację koleopterofauny kserotermicznej? – raczej można wątpić.

Fot. 3. Rezerwat „Góra Zborów”, tylko najwyższe szczyty ostańców wapiennych wystają ponad sosny nasadzone na dawnych pastwiskach i murawach kserotermicznych
Phot. 3. Góra Zborów nature reserve, only the highest tops of limestone inselbergs can be seen above pine growing on former pasture and xerothermic sward.

Fot. 4. Użytek ekologiczny „Łąki na Kopcach” w Cieszynie z czynnym torem motokrosowym i bogatą florą oraz fauną kserotermiczną
Phot. 4. Ecological area Łąki na Kopcach in Cieszyn with the motocross track and rich xerothermic flora and fauna

W latach 1975–1976 prowadziłem badania koleopterologiczne w rezerwacie „Kopce” i na łąkach oraz nieużytkach przylegających do rezerwatu od strony południowej. Wtedy też na tych łąkach wytyczony został tor motokrosowy (Fot. 4), a zawody do dzisiaj odbywają się przynajmniej kilka razy w roku. Mimo to walory przyrodnicze tego terenu nie uległy większej degradacji i można było wystąpić do Urzędu Miasta o utworzenie użytku ekologicznego „Łąki na Kopcach”. Podjęcie decyzji zostało poprzedzone badaniami florystycznymi i faunistycznymi (KUŚKA 1998). Występują tam m.in. kserotermofilne: *Stenopterapion intermedium* (EPPELSH.) i *Hemitrichapion reflexum* (GYLL.) na *Onobrychis viciaefolia* SCOP. – roślinie dość częstej na Pogórzu Cieszyńskim, ale aktualnie tylko w tym miejscu zasiedlonej przez tego pędrusia. W innych miejscach np. na Tule i w Bażanowicach, gatunek ten prawdopodobnie już wyginął, mimo poszukiwań, od dziesięciu lat nie został stwierdzony.

Ojcowski Park Narodowy został utworzony w 1956 r. Badania entomologiczne w Dolinie Prądnika były prowadzone od XVIII wieku. Zachowały się interesujące zbiory, m.in. WAGI, w muzeach Krakowa i Warszawy. W 1994 r. została opublikowana monografia „Chrząszcze (Coleoptera) Ojcowskiego Parku Narodowego i terenów ościennych” (PAWŁOWSKI i in. 1994) W wyniku zaprzestania gospodarki rolnej i wypasowej, i niestety dodatkowo przeprowadzonych celowych zabiegów zalesieniowych (m.in. na Grodzisku), większość kserotermicznych zboczy w OPN utraciło swoje walory i wyginęła flora i fauna kserotermiczna. Z Grodziska PAWŁOWSKI i współautorzy (1994) wymieniają 28 gatunków chrząszczy kserotermicznych, z których obecnie stwierdzono tylko 10, w tym kilka nowych dla tego terenu m.in. *Aizobius sedi* (GERM.), *Smicronyx coecus* (REICH), *Tychius crassirostris* KIRSCH i *T. squamulatus* GYLL. W swoich prowadzonych od 2004 r. badaniach, nie stwierdziłem: *Stenopterapion intermedium* EPP., *Hemitrichapion reflexum* (GYLL.), *Argoptochus quadrisignatus* BACH., *Parafoucartia squamulata* (HERBST) i kilku innych. Tego typu zmiany gatunkowe potwierdzają hipotezę, że aktualnie odsłaniane zbocza nie odzyskują pierwotnej entomo-fauny kserotermicznej sprzed pięćdziesięciu laty, a jedynie tylko częściowo zbliżoną do poprzedniego składu, tworzącą jednak zupełnie odrębną biocenozę, co świadczyć może nawet o istotnych zmianach w charakterze ekosystemu.

Pochodzenie flory i fauny kserotermicznej w rejonie wylotu Bramy Morawskiej w Polsce jest wiązane przez wielu botaników, np. KOZŁOWSKĄ (1936) i zoologów, z przemianami antropogenicznymi, które tu miały miejsce w okresie polodowcowym. Z Kietrza, w niedalekiej odległości od rezerwatu, znane jest stanowisko paleolityczne. Od Hranic na Morawach, przez

Racibórz aż po Ojców stanowisk paleolitycznych i neolitycznych jest co najmniej kilkadziesiąt. Jest bardzo prawdopodobne, że gospodarka żarowa przez tysiąclecia pozwalała na utrzymywanie się odlesionych powierzchni i ekspansję roślin kserotermicznych z południa Europy. Dopiero teraz, w poprzednim stuleciu, po wprowadzeniu w Polsce Ustawy o ochronie przyrody w 1949 r., zresztą jednej z najlepszych w Europie, doszło do takiej jej nadinterpretacji i stosowania, (patrz motto artykułu), że giną reliktowe gatunki roślin i zwierząt, w tym wymienione wcześniej gatunki chrząszczy.

Z podobnym problemem spotkali się biolodzy w Stanach Zjednoczonych, którzy chcąc ratować lasy sekwojowe zostali zmuszeni do podjęcia decyzji o stosowaniu w nich kontrolowanego wypalania ściółki. Czy uratujemy resztki stepu w rezerwacie „Gipsowa Góra”? – bardzo wątpliwe, ponieważ wydaje się, że zbyt mała jest już powierzchnia o cechach stepowych, zmieniły się warunki glebowe i mikroklimatyczne w rezerwacie i w jego okolicy. Ale spróbować warto, tak jak próbuje się to robić na wapiennych zboczach w Ojcowskim Parku Narodowym.

Decyzje oparte o dyrektywę siedliskową winny wychodzić z: Państwowej Rady Ochrony Przyrody, od naczelnego konserwatora przyrody, od konserwatorów wojewódzkich i decydentów na szczeblu gminnym. Prywatne inicjatywy botaników (bo dotyczy to i ginących roślin) czy entomologów okazują się bezskuteczne, ponieważ w mentalności społecznej ochrona przyrody kojarzy się tylko z kultem pomnikowych drzew i tylko odgórne, przemyślane decyzje mogą w tym przypadku być skuteczne.

Wnioski – należy opracować wieloletnie plany ochrony przyrody w rezerwatach kserotermicznych; ustalić hierarchię ważności celów ochrony: chronimy bogactwo, tzn. różnorodność florystyczną i faunistyczną czy też kontynuujemy ochronę konserwatorską i chronimy procesy sukcesyjne bez względu na konsekwencje.

SUMMARY

The author has been doing coleopterological research since 1963 in the nature reserves of Gipsowa Góra near Kietrz, Ligota Dolna near Góra Świętej Anny, Góra Zborów near Zawiercie and during last years, on the xerothermic sites in Ojcowski Park Narodowy (Ojców National Park). On all the examined areas the reduction in number of species of coleopterons, occurring on the open meadow spaces and thermophilous or lithophilous sward, was observed. Some examples of extinct species in Gipsowa Góra reserve are: *Mecaspis alternans* (HERBST), *Paophilus afflatus* (BOH.); in Ligota Dolna: *Cionus thapsus* (FABR.) and *C. nigratarsis* REITT.; on Góra Zborów sward, where the xerothermic were hunted: *Trachyphloeus alternans* GYLL., *Ceutorhynchus unguicularis* THOMS. and *Mogulones austriacus* (Ch. BRIS.), is grown with the artificially introduced pine with completely new

coleopterons species composition. In Ojców National Park, despite the tree and bush cutting from slopes known for xerothermic fauna, the disappearance of coleopterons and, as can be assumed, also insects from other systematic groups, proceeds especially intensively and it has reached approximately 50% of xerothermic fauna. On the bare slopes of Grodzisko, Krzyżowa Góra and others, the new biocenosis is being created is partly xerothermic, but with different species composition.

The unregulated early-spring wasteland burning, together with the reserve, has promoted the maintenance of xerothermic fauna on Gipsowa Góra. Ligota Dolna is a former airfield used before Second World War. The liquidation of the airfield and establishing marked the beginning of succession of privet and hawthorn shrubs on the scarp, additionally the plate of the airfield has been afforested with Austrian pine. Similar planned forestation has been done in Góra Zborów and in some parts of meadows and pastures in Ojców National Park, for example in the lower part of Grodzisko hill with the ground cherry site and rich xerothermic entomofauna.

In conclusion – it is necessary to work out a long term strategy of nature protection in xerothermic reserves; the hierarchy of goals priority should be made: we are protecting the abundance and biodiversity of flora and fauna or we are proceeding with conservation and protecting successive processes despite the consequences.

PIŚMIENNICTWO

- BADORA K., HEBDA G., NOWAK A., NOWAK S., SPAŁEK K. 2002: Inwentaryzacja i waloryzacja przyrodnicza gminy Kietrz. Bio-plan, Krasiejów. 123 ss.
- BIELEWICZ M. 1966: Motyle Kamiennej Góry w Ligocie Dolnej pow. Strzelce Opolskie. Roczn. Muz. Górnośląskiego w Bytomiu, Przyroda, **3**: 5-72.
- DUDZIAK J., GUT S., KRZYWOŃ R. 1956: Osobliwości przyrody między Olzą a górną Wartą. Wyd. Śląsk, Katowice. 140 ss.
- JAROSZ S. 1951: Parki narodowe i rezerwy przyrody. Spółdz. Inst. Wyd. „Kraj”, Warszawa. 160 ss.
- KOZŁOWSKA A. 1935: Charakterystyka zespołów leśnych Pogórza Cieszyńskiego. PAU, Wyd. Śląskie, Pr. biol., **1**: 1-78.
- KOZŁOWSKI J.K. 1964: Stanowisko górnopaleolityczne Dzierżysław I, pow. Głubczyce, na Górnym Śląsku w świetle badań przeprowadzonych w 1962 roku. Wiad. archeol., **30**: 461-477.
- KUŚKA A. 1981: Uwagi o ochronie rezerwatów stepowych na Śląsku. Chrońmy Przyr. ojcz., **37** (3): 62-63.
- KUŚKA A. 1998: Ryjkowce (*Anthribidae*, *Attelabidae*, *Apionidae*, *Curculionidae*) użytku ekologicznego „Łąki na Kopcach” w Cieszynie. Roczn. Muz. Górnośl., Przyr., **15**: 25-30.
- KUŚKA A. 2001: Ryjkowce (*Coleoptera*: *Rhynchitidae*, *Apionidae*, *Nanophyidae*, *Curculionidae*) terenów kserotermicznych Górnego Śląska. Natura Silesiae Superioris, Katowice, **5**: 61-77.

- MEDWECKA-KORNAŚ A. 1961: Roślinność rezerwatu Ligota Dolna w województwie opolskim. Kwart. Opol., Zesz. Przynr., **1**: 80-87.
- PAWŁOWSKI J., MAZUR M., MĘYNARSKI J. K., STEBNICKA Z., SZEPTYCKI A., SZYMCZAKOWSKI W. 1994: Chrząższe (*Coleoptera*) Ojcowskiego Parku Narodowego i terenów ościennych. Prace i materiały Muz. im. prof. Władysława Szafera, Ojcowski P. N., Ojców. 247 ss.
- POLENTZ G. 1936: Beiträge zur schlesischen Käferfauna. Z. Ent., Breslau, **18** (1): 2-9.
- SZYMCZAKOWSKI W. 1965: Materiały do poznania chrząszczy (*Coleoptera*) siedlisk kserotermicznych Polski. Pol. Pismo ent., **35** (1): 225-257.